

TURKIY TASAVVUFIIY-BADIIY NASR SHAKLLANISHIDA MANBA VA IJODIY O'ZLASHTIRISH MASALALARI

Yoqubjanov Abdurashid Rosul o'g'li

Hidoya o'rta maxsus islom ta'lim muassasasi o'qituvchisi

Telefon: +998942451999.

abdurashidyoqubjanov1999@gmail.com

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.23187803>

Annotatsiya: Mazkur maqolada Alisher Navoiyning “Nasoyim ul-muhabbat min shamoyim il-futuvvat” tazkirasi bilan uning bosh manbai — Abdurahmon Jomiyning forsiy tildagi “Nafahot ul-uns min hazarot il-quds” asari o'rtasidagi genetik-tipologik aloqadorlik qiyosiy-matniy tahlil asosida yoritiladi. Tadqiqotda ikki asar o'rtasidagi munosabatning xususiyati — so'zma-so'z emas, erkin va ijodiy tarjima ekanligi, Navoiyning matnni qisqartirish va to'ldirish yo'li bilan mustaqil asar yaratgani ilmiy adabiyotlar asosida ochib beriladi. Shuningdek, Navoiy tomonidan kiritilgan turkiy mashoyixlarga oid yangi ma'lumotlar, ikki asar o'rtasidagi tarkibiy-miqdoriy farqlar hamda “Nasoyim ul-muhabbat”ning o'zbek tasavvufiy-badiiy nasri taraqqiyotidagi o'rni tahlil qilinadi.

Kalit so'zlar: Alisher Navoiy, Abdurahmon Jomiy, “Nasoyim ul-muhabbat”, “Nafahot ul-uns”, tazkira, manbashunoslik, qiyosiy adabiyotshunoslik, erkin tarjima, naqshbandiya, tasavvuf adabiyoti.

Аннотация: В данной статье на основе сравнительно-текстологического анализа рассматривается генетико-типологическая связь между тазкирой Алишера Навои «Насойим ул-мухаббат мин шамойим ил-футувват» и её первоисточником — персоязычным трудом Абдурахмана Джамии «Нафахот ул-унс мин хазарот ил-кудс». В исследовании раскрывается характер переводческого отношения между двумя произведениями — не дословный, а вольный, творческий перевод, посредством которого Навои,

сокращая и дополняя текст, создал самостоятельное произведение. Также анализируются новые сведения о тюркских шейхах, включённые Навои, композиционные особенности произведения и его место в развитии узбекской суфийской прозы.

Ключевые слова: Алишер Навои, Абдурахман Джами, «Насойим ул-муhabбат», «Нафахот ул-унс», тазкира, источниковедение, сравнительное литературоведение, вольный перевод, нақшбандия, суфийская литература.

Abstract: This article examines, through comparative-textual analysis, the genetic and typological relationship between Alisher Navoi's tazkira "Nasoyim ul-muhabbat min shamoyim il-futuvvat" and its primary source — Abdurahman Jami's Persian-language work "Nafahat al-Uns min Hadarat al-Quds." The study reveals that the relationship between the two works is not a literal rendering but a free, creative translation, through which Navoi produced an independent work by abridging certain parts and supplementing others. The article also analyzes the new information on Turkic shaykhs introduced by Navoi, the structural differences between the two works, and the place of "Nasoyim ul-muhabbat" in the development of Uzbek Sufi prose.

Keywords: Alisher Navoi, Abdurahman Jami, "Nasoyim ul-muhabbat", "Nafahat al-Uns", tazkira, source studies, comparative literary studies, free translation, Naqshbandiyya, Sufi literature.

KIRISH

Mumtoz o'zbek adabiyotining buyuk namoyandasi Alisher Navoiy (1441–1501) nafaqat betakror lirik va epik asarlar muallifi, balki ilmiy-tarixiy, tilshunoslik va tazkiranavislik sohalarida ham chuqur iz qoldirgan mutafakkirdir. Uning boy ijodiy merosida nasriy asarlar alohida o'rin tutadi. Ana shu nasriy asarlar orasida tasavvuf ahli — shayxlar, avliyolar va so'fiylar hayotiga bag'ishlangan "Nasoyim ul-muhabbat min shamoyim il-futuvvat" ("Ulug'lik xushbo'yliklarini taratuvchi

muhabbat shabadalari”) tazkirasi diniy-ma’rifiy, tarixiy-madaniy va badiiy-uslubiy jihatdan alohida ahamiyatga ega.

Ushbu asarning bosh manbai buyuk fors-tojik mutafakkiri, Navoiyning ustozlari va ma’naviy rahnamosi Abdurahmon Jomiy (1414–1492) qalamiga mansub “Nafahot ul-uns min hazarot il-quds” (“Pok zotlar huzuridan esgan ulfat xushbo’yliklari”) nomli tazkiradir. Bu ikki asar o’rtasidagi bog’liqlik nafaqat mavzu va janr jihatidan, balki bevosita matniy-genetik aloqadorlik darajasida namoyon bo’ladi: Navoiy o’z asarini dastlab Jomiy tazkirasining tarjimasini sifatida boshlagan, biroq ijodiy jarayonda uni tubdan qayta ishlab, mustaqil ilmiy-badiiy asarga aylantirgan.

Mavzuning dolzarbligi bir necha jihat bilan izohlanadi. Birinchidan, ikki asar o’rtasidagi manba-natija munosabatini aniq tasavvur etish Navoiyning tarjimonlik mahorati va ijodiy metodini chuqurroq anglashga xizmat qiladi. Ikkinchidan, “Nasoyim ul-muhabbat”da aks etgan Movarounnahr va Xuroson mintaqasiga oid mashoyixlar haqidagi ma’lumotlar o’rta asr tasavvuf tarixini, xususan, naqshbandiya tariqati tarixini o’rganish uchun qimmatli birlamchi manba hisoblanadi. Uchinchidan, mazkur tazkira turkiy tilda ilmiy-diniy nasrning shakllanishida muhim bosqich bo’lib, o’zbek adabiy tili tarixini o’rganishda alohida ahamiyat kasb etadi.

Tadqiqotning maqsadi — “Nafahot ul-uns” va “Nasoyim ul-muhabbat” asarlari o’rtasidagi manba-natija munosabatini qiyosiy-matniy tahlil asosida yoritish, Navoiy tomonidan matnga kiritilgan o’zgarishlar, qisqartirishlar va qo’shimchalarning xususiyatini aniqlash hamda bu jarayonning adabiy-nazariy ahamiyatini belgilashdan iborat.

Ushbu maqsadga erishish uchun quyidagi vazifalar belgilandi: 1) Jomiyning “Nafahot ul-uns” asari va uning tazkiranavislik an’anasidagi o’rnini qisqacha yoritish; 2) Navoiyning ushbu asarni tarjima qilish sabablari va tarixiy sharoitini aniqlash; 3) ikki asar o’rtasidagi tarkibiy-miqdoriy farqlarni (shayxlar soni,

qo'shilgan va qisqartirilgan ma'lumotlar) aniqlash; 4) Navoiy kiritgan o'zgarishlarning mazmuniy-badiiy ahamiyatini tahlil qilish.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Tadqiqotda quyidagi ilmiy metodlardan foydalanildi:

- Qiyosiy-tarixiy metod — ikki tazkiraning yaratilish tarixi, ijtimoiy-madaniy konteksti va mualliflar o'rtasidagi ustoz-shogirdlik munosabatini o'rganishda;
- Qiyosiy-matniy (komparativ) tahlil metodi — ikki asarning tarkibi, kompozitsiyasi va mundarijasidagi miqdoriy hamda sifat farqlarini aniqlashda;
- Manbashunoslik metodi — asarlarning turli nashrlarini (tanqidiy matn va zamonaviy nashrlar) o'zaro qiyoslash orqali ishonchli ma'lumotlarga tayanishda;
- Tavsifiy-tahliliy metod — olingan natijalarni tizimlashtirish va ilmiy talqin etishda.

Tadqiqot manbai sifatida Alisher Navoiyning “Nasoyim ul-muhabbat”i (Hamidxon Islomiy tayyorlagan ilmiy-tanqidiy nashr, Toshkent, “Mo‘varounnahr”, 2017), shuningdek asarning 1968, 2001 va 2013 yillardagi nashrlari, Abdurahmon Jomiyning “Nafahot ul-uns” asari (Istanbul nashri, 2021) hamda mavzuga oid ilmiy adabiyotlar — jumladan N. Ramazonov, S. Olim, A. Abdukodirov, S. Parmonova va Ye. Bertelsning tadqiqotlari jalb etildi.

TAHLIL VA NATIJALAR

1. “Nafahot ul-uns” — fors-tojik tazkiranavisligining yirik namunasi

Abdurahmon Jomiy (1414–1492) o‘z davrining eng yirik mutafakkiri, shoiri va tasavvuf allomasi sifatida tanilgan. Uning “Nafahot ul-uns min hazarot il-quds” tazkirasi hijriy 883 — milodiy 1478–1479 yillarda Hirotda yakunlangan. Asarning yaratilish tarixida diqqatga sazovor bir jihat bor: manbalarga ko‘ra, bu ulkan tazkirani yozishga bevosita Alisher Navoiyning o‘zi turtki bergan va Jomiydan ana shunday asar yaratishni iltimos qilgan. Demak, Navoiy nafaqat keyinchalik asarni tarjima qiluvchi, balki uning yaratilishida ilk tashabbuskor ham bo‘lgan.

Jomiy tazkirasining ildizlari qadimiy tasavvufiy tazkiranavislik an'anasiga borib taqaladi: uning zamin-negizini Muhammad ibn Husayn as-Sulamiyning arabcha “Tabaqot us-sufiya” asari va Xoja Abdulloh Ansoriyning shu asosdagi forsiy tahriri tashkil etadi. Jomiy ana shu forsiy matnni o'z davri o'quvchisi uchun soddalashtirib qayta ishlagan hamda o'ziga zamondosh va undan oldingi asrlarda o'tgan yuzlab so'fiylar haqidagi ma'lumotlar bilan boyitgan. Natijada tazkirada — turli nashr va tahrirlarga ko'ra farqlanadigan bo'lsa-da — besh yuz ellikdan olti yuz o'n oltiga qadar mashhur so'fiy va avliyoning tarjimai holi jamlangan.

2. Navoiyning tazkirani tarjima qilish sabablari va tarixiy sharoiti

Alisher Navoiy “Nasoyim ul-muhabbat”ni umrining so'nggi davrida, 1495 yilda yaratgan. Bu davrni shoirning o'zi “Xazoyin ul-maoniy” devoni debochasida “umr faslining qishi” deb ataydi — ya'ni qirq besh yoshdan oltmish yoshgacha bo'lgan kamolot va yetuklik davri. Asar Navoiy hayotlik chog'idayoq, 1495–1496 yillarda uning shogirdi Darvesh Muhammad Taqiy tomonidan ko'chirilgan, bu esa bugungi kunga yetib kelgan matnning ishonchliligini ta'minlovchi muhim omildir.

Navoiy tazkirani tarjima qilishga kirishar ekan, buning sababini o'z asarida bevosita bayon etadi: Jomiy o'z zamonida forsiy tilda yaratgan bu boy va qimmatli manbadan turkiy tilli o'quvchi ham bahramand bo'lishini istagan. Shu bilan birga, u faqat tarjima bilan cheklanib qolmay, o'zi yaqindan bilgan yoki turli manbalarda uchratgan, ammo Jomiy asarida zikr etilmagan ko'plab turkiy va mahalliy mashoyixlar haqidagi ma'lumotlarni ham asarga kiritadi.

3. Ikki asar o'rtasidagi tarkibiy-miqdoriy farqlar

Navoiyshunos N. Ramazonovning maxsus tadqiqotiga ko'ra, Jomiyning “Nafahot ul-uns” asarida jami olti yuz o'n olti nafar shayxning tarjimai holi berilgan. Navoiy tarjima jarayonida bu ma'lumotlarning barchasini saqlab qolmaydi — asl nusxadagi oltmish nafar shayx haqidagi ma'lumotni ixchamlashtirib yoki qisqartirib beradi. Shu bilan birga, “Nafahot ul-uns”da umuman tilga olinmagan yana ikki yuz o'n to'rt nafar shayx haqidagi yangi ma'lumotlarni qo'shadi. Natijada “Nasoyim ul-

muhabbat”da zikr etilgan shayxlar soni yetti yuz yetmish nafarga yetadi, ularning o‘ttiz besh nafari ayol avliyolardir.

Bu raqamlar shuni ko‘rsatadiki, Navoiy asari mundarija jihatidan Jomiy asaridan sezilarli darajada boy va kengroqdir. Qo‘shilgan ma’lumotlarning katta qismi aynan Movarounnahr va turkiy xalqlar tasavvufiga oid bo‘lib, bu orqali Navoiy tazkirani nafaqat forsgo‘y, balki turkiygo‘y tasavvuf olamining ham yaxlit manzarasini beruvchi asarga aylantirgan. Xususan, asarda naqshbandiya tariqatining Movarounnahrdagi yirik namoyandalari — Xoja Ahmad Yassaviy, Xoja Abdulxoliq G‘ijduvoni, Xoja Bahouddin Naqshband, Xoja Muhammad Porso kabi shayxlar haqidagi ma’lumotlar alohida o‘rin egallaydi.

4. Kompozitsion va uslubiy farqlar

“Nasoyim ul-muhabbat” tarkibiy jihatdan ham “Nafahot ul-uns”dan farq qiladi. Navoiy o‘z tazkirasiga ikki qismli mustaqil muqaddima — “Bu toifa sulukida muqaddima tamhidi” va “Bu toifa a’molu af’oli va muomilatu riyozotidin ba’zini zikr qilmoq” nomli boblarni qo‘shadi; bu qismlarda Qur’on oyatlari va hadisi qudsiylarga tayanib, tasavvuf yo‘lining diniy-falsafiy asoslarini bayon etadi.

Diqqatga sazovor jihat shundaki, “Nafahot ul-uns”dan farqli o‘laroq, “Nasoyim ul-muhabbat” “avliyolar sultoni” deb ulug‘lanuvchi Shayx Uvays Qaraniy (594–657) zikri bilan boshlanadi — bu Navoiyning tazkira tarkibini mustaqil tarzda qayta tuzganining yaqqol dalilidir. Shuningdek, mashoyixlar tartibi qat’iy xronologik ketma-ketlikka emas, balki ularning mansub tariqati, ustoz-shogirdlik silsilasi va ma’naviy yaqinligiga ko‘ra tuzilgan.

Til va uslub nuqtai nazaridan Navoiy asarni sof tarjima emas, balki ijodiy qayta hikoya qilish tarzida yozadi: Qur’on oyatlari va hadislarini asl arabcha shaklida keltiradi, ammo hikoyalarning aksariyatini o‘z uslubida, ravon turkiy tilda bayon etadi, zarur o‘rinlarda esa o‘zining sharh va mulohazalarini ham qo‘shib boradi.

MUHOKAMA

Yuqorida keltirilgan tahlil natijalari “Nafahot ul-uns”ning “Nasoyim ul-muhabbat”ga nisbatan bosh manba ekanligini yaqqol tasdiqlaydi — ikki asar oʻrtasidagi genetik aloqadorlik nomlanishidan tortib (ikkala sarlavha ham arabcha izofa qurilishiga, yaʼni “...min...” formulasiga asoslangan), umumiy kompozitsion tuzilishi va mashoyixlar tarjimai holini bayon etish uslubigacha barcha darajada namoyon boʻladi.

Shu bilan birga, tadqiqot natijalari Navoiy ijodiy metodining oʻziga xosligini ham ochib beradi. Zamonaviy tarjimashunoslik nuqtai nazaridan qaraganda, “Nasoyim ul-muhabbat”ni soʻzma-soʻz (literal) tarjima emas, balki erkin ijodiy tarjima yoxud qayta yaratish namunasi deb baholash toʻgʻriroqdir. Navoiy bu jarayonda oddiy tarjimon sifatida emas, balki muallif-tazkiranavis sifatida ish tutgan: manba matnini tanqidiy saralaydi, kerakli oʻrinlarni qisqartiradi, oʻz bilim va kuzatishlari asosida yangi maʼlumotlar bilan boyitadi va natijada mustaqil qiymatga ega boʻlgan yangi asar yaratadi.

Bu jarayonning yana bir muhim natijasi — turkiy tilda ilmiy-diniy-falsafiy nasrning boyishidir. Navoiy tasavvuf va islom ilmlariga oid nozik tushunchalarni turkiy tilda ifodalash orqali bu tilning imkoniyatlarini kengaytirgan; bu esa uning “Muhokamat ul-lugʻatayn” asarida ilgari surgan gʻoyalarining amaliy isboti sifatida ham qaralishi mumkin.

Shuningdek, asarga kiritilgan ikki yuz oʻn toʻrt nafar qoʻshimcha shayx haqidagi maʼlumotlar, xususan Movarounnahr mashoyixlariga oid tafsilotlar, oʻrta asr tasavvuf tarixini, xususan naqshbandiya tariqati tarixini oʻrganuvchi tadqiqotchilar uchun birlamchi manba sifatida alohida ilmiy qiymatga ega. Bu jihat “Nasoyim ul-muhabbat”ni shunchaki tarjima asar emas, balki mustaqil tarixiy-biografik manba darajasiga koʻtaradi.

Tadqiqotning cheklovi sifatida shuni taʼkidlash lozimki, mazkur maqolada asosan ikki asarning umumiy tarkibiy-miqdoriy va kompozitsion qiyosi ustida

to'xtalindi; alohida tarjimai hollarni so'zma-so'z qiyosiy-lingvistik tahlil qilish, shuningdek qo'lyozma nusxalarini o'zaro solishtirish keyingi tadqiqotlarning dolzarb vazifasi bo'lib qoladi.

XULOSA

O'tkazilgan tahlil quyidagi xulosalarga kelish imkonini beradi:

1) Abdurahmon Jomiyning “Nafahot ul-uns min hazarot il-quds” asari Alisher Navoiyning “Nasoyim ul-muhabbat min shamoyim il-futuvvat” tazkirasi uchun bevosita bosh manba bo'lib xizmat qilgan; bu ikki asar o'rtasida nafaqat mavzu va janr, balki bevosita matniy-genetik bog'liqlik mavjud.

2) Ayni paytda, Navoiy Jomiy asarini so'zma-so'z tarjima qilish bilan cheklanmagan — matnni ijodiy qayta ishlab, oltmish nafar shayx haqidagi ma'lumotni qisqartirgan, ikki yuz o'n to'rt nafar yangi shayx haqidagi ma'lumotni qo'shgan va natijada mustaqil, o'ziga xos badiiy-ilmiy asar yaratgan.

3) Navoiy kiritgan qo'shimchalarning katta qismi Movarounnahr va turkiy xalqlar tasavvufiga, xususan naqshbandiya tariqatiga oid bo'lib, bu “Nasoyim ul-muhabbat”ni turkiy tasavvuf tarixini o'rganishda muhim birlamchi manbaga aylantirgan.

4) Kompozitsion jihatdan ham (mustaqil ikki qismli muqaddima, boshqacha tartib bilan boshlanishi, mashoyixlar tartibining o'zgacha tashkil etilishi) “Nasoyim ul-muhabbat” Jomiy asaridan farqlanadi, bu esa Navoiyning tazkiranavis sifatidagi mustaqil ijodiy salohiyatidan dalolat beradi.

5) Shu tariqa, “Nafahot ul-uns” — “Nasoyim ul-muhabbat”ning bosh manbai bo'lib qolgan holda, ikkinchi asar birinchisining oddiy tarjimasi emas, balki o'zbek tasavvufiy-badiiy nasrining mustaqil va o'ziga xos namunasi sifatida baholanishga to'liq loyiqdir.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Navoiy Alisher. Nasoyimul muhabbat min shamoyimil futuvvat. — Toshkent: Mo'varounnahr, 2017. — 575 b.

2. Navoiy Alisher. Mukammal asarlar to'plami. 20 tomlik, 17-tom. — T.: Fan, 2001.
3. Navoiy A. Nasoyim ul-muhabbat. 15-tom // To'la asarlar to'plami. — Toshkent: Badiiy adabiyot, 1968. — 225 b.
4. Navoiy Alisher. Hayrat ul-abror. — T.: G'afur G'ulom, 2006. — 400 b.
5. Jami Abdurahmon. Nafahatu'l-uns min hadarati'l-quds. — Istanbul: Salih kitaplar, 2021. — 768 s.
6. Ramazonov N. "Nasoyim"ning o'ziga xos xususiyatlariga doir // Navoiyning ijod olami (maqolalar to'plami). — T.: Fan, 2001. — B. 157–182.
7. Abdukodirov A. Jomiy "Nafahot ul-uns"i va Navoiy "Nasoyim ul-muhabbat"ining muqaddimalari // Amir Alisher Navoiy va tojik mumtoz shoirlari. — Xo'jand: "Xuroson", 2007. — B. 76–82.
8. Olim S. Navoiy asarlarida Xoja Bahouddin Naqshband ta'rifi // Jahon adabiyoti jurnali. — 2013. — № 3. — B. 152–162.
9. Parmonova S.U. "Nasoyim ul-muhabbat" tazkirasining diniy-irfoniy manbalari // O'zbekistonda xorijiy tillar. — 2025. — 11-jild, № 3. — B. 280–293.
10. Bertels Ye.E. Navoi i Djami // Izbrannye trudy. Tom 4. — M.: Nauka, 1965. — 500 s.
11. Xondamir G'iyosiddin. Makorim ul-axloq. — T.: G'afur G'ulom, 2015. — 206 b.
12. Eraslan Kemal. Nesayimü'l-mahabbe min şemayimi'l-fütüvve: 1. Metin. — Ankara: Türk Dil Kurumu, 1996. — 493 s.